

Kerepeszki Róbert

Trianon emlék(ezet)helye Debrecenben, a Magyar Fájdalom szobra*

A manapság divatos történetelméleti konstrukciók egyikének megalkotója, Pierre Nora szerint „csak azért beszélünk annyit az emlékezetről, mert már nincs”, ezért van szükségünk olyan – általa alkotott fogalommal – „emlékezethelyekre” (*les lieux de mémoire*), amelyek révén „még megragadható és kikristályosodik az emlékezet”.¹ Anélkül, hogy a francia szerző emlékezet- és történelemfelfogását részletesebben bemutatnánk, egy történelmi évforduló, a trianoni békeszerződés aláírása kapcsán csak egy emlékművet igyekszünk ebbe a történetelméleti konstrukcióba beilleszteni. Trianon a magyarság számára – Nora gondolatmenete szerint – már önmagában egy különleges „lieu de mémoire”, amely az elmúlt 90 év során számtalan más „emlékezethely” (emlékmű, legenda és kultusz, stb.) forrásává vált.² Ilyen az a meztelen nőalakot ábrázoló szobor is, amely ma a debreceni Bem téren áll, és a Magyar Fájdalom nevet viseli. Fontos leszögeznünk, hogy az ilyen és ehhez hasonló emlékművek – K. Horváth Zsolt szavaival – „az adott politikai diskurzust ideológiailag támogató emblémák”.³ Igaz ez a Magyar Fájdalom szobrára is, hiszen abban az időszakban, a két világháború között került felavatásra, amikor gombamód szaporodtak el szerte az országban a Trianon-emlékművek és emlékhelyek. Ezek célja nem is elsősorban a szó szoros értelmében vett emlékezés, hiszen Trianon abban a korban az egész magyar társadalmat mélyen és sokkolóan érintette, hanem az *emlékeztetés*: tudatosítani itthon és külföldön is azt, hogy a magyarság nem nyugszik bele az 1920-as területi rendelkezésekbe.

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta.

1 Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2010. 13–33.

2 Lásd legújabban Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Budapest, 2010.

3 K. Horváth Zsolt: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe. *Aetas*, 1999/3. 132–141.

Ezt az irredenta-revizionista kultuszt kezdetben leginkább a két világháború között ugrásszerűen megnövekedő számú és jelentőségű társadalmi szervezetek (Magyar Országos Véderő Egyesület, Ébredő Magyarok Egyesülete, Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga stb.), majd – hivatalosan – az 1920-as évek második felétől a magyar politikai vezetés tagjai is nyíltan ápolták, hangoztatták és támogatták. Ennek tudható be az, hogy az emlékművek mellett számtalan olyan „lieux de mémoire-ként” azonosítható tényező terjedt el a korabeli magyar köztudatban, amelyek valóban a politikai eszköztár fontos kellékeivé váltak (ennek verbális megnyilvánulása volt a „Nemzeti Hiszekegy”, vagy a „Nem, nem, soha” is).⁴

A magyar irredenta kultusznak nagy felhajtó erőt jelentett az, hogy 1927-ben egy angol sajtómágnás, Sidney Harold Harmsworth, Rothermere vikomtja (1868–1940) az egyik napilapjában, a *Daily Mail*-ben „Hungary’s Place in the Sun” címmel terjedelmes cikket közölt a trianoni békeszerződés igazságtalanságairól, és határrevíziót sürgetett Magyarország érdekében.⁵ Az írás a magyar közvéleményben hatalmas visszhangot, sőt egyenesen eufóriát váltott ki. A lord sorra kapta Magyarországról az elismeréseket, a hálálkodó leveleket, és épp az ő fellépése adott lendületet a korszak írófejedelem, Herczeg Ferenc vezetése alatt szerveződő Magyar Revíziós Liga megalakításához.⁶ Egy új kultusz kezdett ekkor körvonalazódni Rothermere személye körül, amelynek olyan extrém és teljesen komolytalan megnyilvánulása is volt, hogy az angol lordot vagy a fiát, Esmond Harmsworth-t Magyarország királyává kellene tenni a magyar revíziót támogató tevékenységéért.⁷

4 Lásd Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, 2002. 16–31.

5 Meg kell említeni, hogy a cikk megírásához elsősorban nem a magyarsággal szemben érzett szimpátia adott motivációt Rothermere-nek, hanem három személy irányította a figyelmét a magyar problémára. Egyikük egy magyar származású bécsi hölgy volt, akihez gyengéd szálak fűzték. A másik unokáinak magyar nevelőnője, a harmadik Mussolini, akit Rothermere csodált, és aki nem sokkal a cikket megelőzően a francia támogatású kisantant országok (Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia) ellensúlyozására Magyarország mellé állt, amit egy örökbarátsági és együttműködési szerződés aláírásával nyomatékosított. Lásd részletesebben Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001. 96–102. Rothermere cikkét magyar nyelven lásd Rothermere lord: Magyarország helye a nap alatt. In: *Trianon*. Szerk. Zeidler Miklós. Budapest, 2003. 457–462.

6 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), K 428, a. sorozat, Magyar Távirati Iroda „könyomatos” napi hírek, tudósítások, 1927. július 1. A jövő nemzedék hálaírási Lord Rothermere-hez – Válogatás (1927–1928). Közli: *Trianon*. i.m. 482–491. Lásd még Zeidler Miklós: *A Magyar Revíziós Liga*. Trianontól Rothermere-ig. *Századok*, 1997/2. 303–352.

7 Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*, i.m. 116–118. A Rothermere körül kialakult kultuszt többek között az is jól szemlélteti, hogy a cikk megjelenésének tízedik évfordulóján (!) külön emléktábla avatást szenteltek a személyének, és utcát neveztek el róla Budapesten. Lásd Rothermere lord első revíziós cikkének tízedik évfordulója Budapesten. *Magyar Világhíradó*,

Noha a cikk külföldön, így a brit külpolitikában és a legfontosabb nemzetközi fórumnak számító Népszövetségben is hatástalan maradt, Rothermere és a magyar közvélemény között jó kapcsolat alakult ki. Emiatt a lord több alkalommal mindig lelkes fogadtatásban részesülve Magyarországra látogatott, és ennek a szoros nexusnak volt a megnyilvánulása az is, hogy az 1930-as évek elején két szobrot adományozott a magyar vezetésnek. Mindkét alkotás egy meztelen nőt ábrázolt annyi különbséggel, hogy az egyik teljes alakú, míg a másik csak torzó volt. Pikantériájukat az adta, hogy egy francia szobrász, Emile Guillaume (1867–1942) alkotta meg őket. Annak üzenettartalmát, hogy a lord egy francia művésszel készítette el a szobrokat az akkori magyar sajtó a következőképpen fogalmazta meg: „Lord Rothermere minden módot és alkalmat felhasznál, ami szerinte a magyar ügy győzelmét elősegítheti. Amikor látta, hogy már minden népben ébrednek az igazságérzet, csak a franciában nem, egy egészen eredeti ötlettel zavarta meg a franciák nyugalalmát. Elhatározta, hogy Franciaországban készítteti el a Magyar Fájdalom szobrát. A legkitűnőbb francia szobrászok egyikét, Emile Guillaume-ot bízta meg e nagyjelentőségű munkával. A megbízatásról természetesen az összes francia lapok beszámoltak. Megírták a szobor tárgyát is. (...) A lapok heteken át tárgyalták a lordnak azt a különös gondolatát, hogy a Magyar Fájdalom szobrát éppen annak az országnak a művészeivel csináltatja, amely ország politikai vezetőségének oroszlánrésze van a trianoni szerződés megkötésében.”⁸ Ezt a későbbiekben is fontosnak tartotta a közvélemény, Kaplonyi György 1943-ban megjelent művészeti kiadványában a következő áll: „Sok-sok évvel ezelőtt, mikor nagyon magunkra hagyatva állottunk, egy messzi ország férfinak odakiáltotta a világnak, hogy a trianoni békeszerződés papírrongya hazug, hogy Trianon bevált annakidején kéjlaknak, de sohasem magasztosulhat az igazságosztás palotájává. Ennek a férfinak – akit saját nemzete nem hallgatott meg – volt az a bizarr ötlete, amikor már ő is megismerte a keservet, könnyet, átkot, szenvedést, kínt, ami egyre sorvasztotta a magyar népet, hogy annak a nemzetnek egyik fiával véseti kőbe, önteti bronzba minden magyarok fájdalmát, amelyiknek nagy része volt a fájdalomokozásban.”⁹

A két szobor közül a teljes alakút 1932 októberében, az aradi vértanúk emlékűnnepén leplezték le Budapesten, a Szabadság téren akkor álló irredenta emlékművek között. Az avatáskor a filmhíradó tudósítása szerint a következőképpen méltatták az alkotás jelentőségét: „Ez a szobor nem a magyar árvaság szimbóluma már, hanem a magyar bizakodásé, a magyar öntudat szilárd elszántságáé. Aki alkotta, öntudatlanul megérezte, aki elgondolta, tudatosan erre bátorított. S

696/1. bejátszás, 1937. július, <http://filmhíradok.nava.hu/watch.php?id=2356> (letöltve 2010. augusztus 22.)

8 A Magyar Fájdalom debreceni szobra. *Debreceni Képes Kalendárium 1934-ik közönséges esztendőre*. Debrecen, 1934. 127–128.

9 Kaplonyi György: *Debreceni ércemberek, márványnévjegyek*. Színes tanulmányosorozat Debrecen összes műemlékeiről. Debrecen, 1943. 221.

akik ma látjuk, hiszünk benne és igaznak valljuk azt, amit hirdet, hogy a magyar fájdalom nem csüggeszti le fejét, hanem felemelt homlokkal és összeszorított kézzel néz utána a múltnak és elébe a jövőnek.”¹⁰

A másik Magyar Fájdalom címet viselő szobrot a következő évben, 1933. május 28-án, szintén egy nemzeti ünnepély alkalmával, az első világháborús Hősök emléknepjén leplezték le Debrecenben. Rothermere külön kívánságára azért került ide a szobor, mert – a korabeli magyar sajtó szerint – a lord emlékezett arra, hogy fia 1928-ban látogatást tett a városban, és akkor nagyon lelkes fogadtatásban részesítették.¹¹ Az ünnepségre Vásáry István, Debrecen polgármestere meghívta Rothermere-t is, aki azzal az indoklással nem utazott el Magyarországra, hogy épp pár nappal korábban érkezett haza Ceylon szigetéről Londonba.¹² Azonban a rendezvény így sem maradt angol résztvevő nélkül, ugyanis pár nappal korábban Debrecenbe érkezett Fred Llewellyn Jones magyarbarát angol képviselő. A nem hivatalos úton lévő politikus a szoboravatás előtt a Déri Múzeumban tartott nagy sikerű előadást, ahol az ünnepségre utalva kijelentette: „Az önök feladata, hogy világgá kiáltsák megingathatatlan hitüket az ország feltámasztásában úgy, hogy minden nemzet meggyőződjék a magyar igazságról és ennek alapján megadják a magyar nemzetnek azt, ami jogosan megilleti.”¹³

Másnap a Magyar Fájdalom szobrának debreceni leleplezésén a helyi vitézi székkapitány hangulatjelentése szerint 10 ezer, az MTI tudósítása szerint 20 ezer ember vett részt az akkor még a város korábbi polgármesterének nevét viselő Magoss György téren.¹⁴ Az alkotáson a következő felirat volt olvasható: „*Ez a szobor a trianoni szerződés által elrabolt, gyermekei sorsát sirató Magyarország fájdmát jelképezi. Alkotója francia szobrász, Emile Guillaume. Ezen emlékművet Debrecen városának ajánlotta fel Viscount Rothermere. 1933. május 28.*”

Az avatáskor elhangzott beszédek is jól szemléltetik a korabeli közgondolkodást és az irredenta kultusz „hangulatát”. Rugonfalvi Kiss István történészprofesszor, az akkoriban Tisza István néhai miniszterelnök nevét viselő egyetem rektora így fogalmazott: „Most mikor lehull a lepel és a művészi alkotás visszatükrözi keblünk keservét, lelkünk hangulatát, hálával gondolunk a nemes lordra

10 Leleplezték a Magyar Fájdalom szobrát, Rothermere lord ajándékát. *Magyar Világhíradó*, 451/2. bejátszás, 1932. október, <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=352> (letöltve: 2010. augusztus 22.); A budapesti Magyar Fájdalom szobráról lásd még Pótó János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest, 2003. 71–76.

11 Kaplonyi György: i.m. 221.

12 MOL, K 428, a. sorozat, MTI „könyomatos” napi hírek, tudósítások, 1933. május 26.

13 Az előadás sikeréhez a revíziót sürgető szövegek mellett az is hozzájárult, hogy Llewellyn elmondta magyarul a Nemzeti Hísekegyet. Llewellyn angol képviselő nagyfontosságú kijelentései. *Debreczen. Keletmagyarországi Napló*, 1933. május 28.

14 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Főispáni bizalmas iratok (IV.B.910/a), 10. doboz, 141/1933. eln. Debrecen és Hajdú Vármegye vitézi székkapitányának nemzetvédelmi jelentése 1933 májusáról. Vö. MOL, K 428, a. sorozat, MTI „könyomatos” napi hírek, tudósítások, 1933. május 28.

és minden igazságszerető, valláserkölcsi alapon álló barátunkra, kik a világ lelkiismeretét igazságos küzdelmünkben felébreszteni törekednek. Hisszük, hogy ők Isten választott eszközei s törekvéseiket Isten áldása kíséri.” Még jellemzőbb volt Vásáry István polgármester beszéde: „A világháború során velünk ellenséges nemzet fiai állították ezt a szobrot, amely így szimbóluma annak is, hogy a fájdalom és szenvedés – ha talán azt az emberek vaksága egyedül nekünk, magyaroknak szánta is – közös lett más nemzetekkel, az egész emberiséggel, az egész világgal. A világ minden népe szenved és nincs addig gyógyulás, amíg a magyar seb meg nem gyógyult. Egyedül az igazság szabadíthatja meg az emberiséget a fájdalom és a szenvedés poklából, amelybe a békeszerződések alkotói juttatták a világot. (...) A magyar nemzet örök hálával fogja mindig legnagyobb fiai nevével együtt emlegetni Lord Rothermere nevét, aki a magyar Igazság hirdetésével iránymutatója lett Európa minden nemzetének s talán az egész emberiségnek, akinek nevét nemcsak a magyar nemzet, hanem az egész világ történelme fogja a dicsőség koszorújával körülövezni.” Beszéde után Vásáry elhelyezte a város koszorúját, majd öt egy sor ismert közéleti személyiség (Habsburg József főherceg, Ruffy Vargha Kálmán, a pallagi Gazdasági Akadémia igazgatója a Felsőház képviselőjében, Czettler Jenő, a Képviselőház alelnöke, báró Vay László, Debrecen és Hajdú vármegye főispánja a kormány nevében, Révész Imre professzor az egyetem részéről, vitéz Demény Géza altábornagy, a debreceni vegyes dandár parancsnoka) és társadalmi szervezet (Magyar Revíziós Liga, Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Debreceni Székely Társaság, Ügyvédi Kamara, Kerületi Testnevelési Felügyelőség, nőegyletek, Ipartestület, cserkészkerület) képviselője követte, ami jelzi az esemény rendkívüli társadalmi rangját.¹⁵

A Debreceni Képes Kalendáriom a következőképpen méltatta olvasóinak a szobrot, és egyben rá is mutatott az alkotás funkciójára, az *emlékeztetésre*: „A fájdalom híven tükröződik a megkínzott arcon. Kiérezhető a hajat tépő kéz kétségbeesett lendületéből is. Az égre emelt tekintetben, az örök csillagok felé forduló szemekben viszont mintha a remény sugara csillanna meg, hogy van bíró a felhők felett, hogy ez a borzasztó igazságtalanság nem maradhat meg örökre.” A cikk szerzője szerint az alkotás még impozánsabb lett volna magasabb talapzaton, de így is „hatásosan díszíti Debrecen város egyik legszebb terét.”¹⁶

A Magoss György téren a Magyar Fájdalom szobra mellett akkor az első világháborús Hősök Emlékszobra és a félárbocon eresztett Országzászló¹⁷ is ott

15 Hősök-napja és a Magyar Fájdalom szobrának leleplezése. *Debrecen. Keletmagyarországi Napló*, 1933. május 30.

16 Kaplonyi György: i.m. 221.

17 1920 novemberében a magyar Nemzetgyűlés elfogadta, hogy mindaddig, amíg Magyarország területi integritása vissza nem áll, a parlament épülete előtt félárbocon kell tartani az országzászlaját. Az országos mozgalmat Urmánczy Nándor, a Védőligák Szövetségének elnöke indí-

állt, amelyekkel ez a közterület lett az irredentizmus-revizionizmus debreceni kultikus helye.¹⁸ Meg kell azonban említeni, hogy nyilvánvaló funkciója ellenére Rothermere ajándékára a korabeli közvélemény a külseje miatt nem mindig tekintett pozitívan. Egy évtizeddel a leleplezése után, 1943-ban így írt róla Kaplonyi György már idézett kiadványában: „Furcsán hatott nagy, életveg, húsos ajka, gömbölyű, telt alakja, mozdulata, amely inkább hasonlít a mámor önfeledt mozdulatához, mint a fájdalom vonaglásához. (...) Kellett is, hogy rávéssék, mit jelképez, mert voltak, akik furcsát mondtak volna másként a szoborról.” A szobor bemutatását pedig patetikusan a következőképpen zárta: „mi nem állítottunk volna sohasem szobrot a mi fájdalmunknak, mi nem állítottunk volna ki sohasem az út mellé szobornak, mert mi nem akartunk sohasem örökéletűnek elismerni ezt a fájdalmunkat. Mi csak a szívünkben állítottunk a magunk fájdalomának szobrot.”¹⁹ A szerző jól hangzó szavainak nyilvánvaló torzítását bizonyítja az, hogy az ország számtalan közterületén szenteltek a korszakban Trianonnak emlékhelyet és műalkotást. Magyar Fájdalom címet viselő szobor sem csak a Rothermere-től kapott kettő volt: már 1930-ban felavatták Margó Ede szobrász azonos című, de férfialakot ábrázoló szobrát Zamárdiban, 1937 októberében pedig, a fővárosihoz hasonlóan az aradi vértanúk emlékünnepe, Újpesten is felállítottak ugyanilyen névvel műalkotást, amely Kocsis István munkája volt.²⁰

A debreceni Magyar Fájdalom a második világháború végéig állhatott a helyén. Az ezután kialakuló, majd egyre inkább kommunista irányba hajló politikai rendszer szerint a „bűnös” Horthy-korszaknak egyik legnagyobb hibája épp a revizionizmus volt, ezért 1945 után sorra tűntek el a települések közttereiről az irredenta emlékművek. Ennek a politikai üzenetnek a jegyében távolították Debrecenben is a Magyar Fájdalom szobrát, amelyet hosszú ideig a Déri Múzeum pincéjében őriztek.²¹ Az alkotást csak jóval a rendszerváltozás után, 2000-ben, a békeszerződés 80. évfordulójára állították fel újra a már Bem József nevét viselő téren.

totta el 1925-ben. Pótó János: *Az emlékeztetés helyei*, i.m. 52–56. Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz*, i.m. 19–21.

18 Kaplonyi György: i.m. 144–146., 163–166., 173–181.

19 Uo. 222–223. – Meg kell jegyezzük azt is, hogy nemcsak Debrecenben, hanem Budapesten is volt tapasztalható ellenézés a Magyar Fájdalom szobrával kapcsolatban. Például a főváros költségvetési vitájában az egyik képviselő „szóba hozta még (...) egyre-másra felállításra kerülő csúnya szobrok dolgát”, és kijelentette, hogy „nézete szerint a Magyar Fájdalom szobra sem túlságosan esztétikus”. MOL, K 612, Magyar Országos Tudósító, Híryanag, 1932. november 17.

20 MOL, K 428, a. sorozat, MTI „könyomatos” napi hírek, 1937. október 7. Boros Géza: Trianon köztéri revíziója 1990–2002. *Mozgó Világ*, 2003/2. 3–22.

21 Sz. Kürti Katalin: Szoborsorsok Debrecenben. *Debreceni Szemle*, 1995/3. 423–430.

Szűcs Ernő

A debreceni Wallenberg emlékműről

A debreceni Biogál (ma TEVA) Gyógyszergyár előtt áll Pátzay Pál alkotása, amelyet hosszú ideig „Kígyóölő”-nek neveztek, amely szerint az alattomos betegséget legyőzi az orvostudomány (férfi akt). Holott ez a szobor nem ilyen célból készült. Ez volt az első budapesti (magyarországi) Wallenberg-emlékmű. Ha ez volt az első, Wallenberg tiszteletére emelt szobor, akkor illő beszélni arról, ki volt Wallenberg? Miért neveztek el róla szobrot? Hogyan került ez a mű Debrecenbe?

Raoul Wallenberg 1912. augusztus 4-én született Stockholmban. Az építészeti oklevéllel rendelkező ifjú 1941 után többször megfordult fővárosunkban, s ennek során széleskörű ismertségre tett szert. Ezt követően 1944 júliusában Budapestre jött, mint a svéd követség titkára. E pozíció felhasználásával a magyar zsidóság jelentős csoportját (tízezer) mentette meg, az ún. „védőútleivel” (Schutz Pass) módszerével. Példáját más országok követségei is utánozták, s együttesen húszezer élet megmentői lettek.

Még folyt Budapest ostroma, amikor 1945. január 17-én elindult Debrecen felé, hogy felvegye a kapcsolatot a Szovjet Hadsereg főparancsnokságával, valamint az Ideiglenes Nemzeti Kormányval. Elképzelése volt, hogy az illetékeseket meggyőzi, hogy a védőseregből magukat megadó magyar katonákat – azzal a megokolással, hogy nem kötelékben adták meg magukat – ne tekintsék hadifogolynak. Ezen útja során azonban kíséretével együtt eltűnt, s csak hosszas diplomáciai eljárások után, 1962-ben derült ki: már 1947-ben életét vesztette egy szovjet táborban.

A hálás túlélők közvetlenül a háború után kezdeményezték egy emlékmű felállítását. Javaslatukat 1945. november 11-én nyújtották be Budapest főpolgármesterének. Jelezték azt is, Pátzay Pál már elkészítette a szobor modelljét. Vas Zoltán november 17-én engedélyezte a Wallenberg-emlékmű felállítását. A gyors engedélyezést követően azonban lelassultak a dolgok. Az elsőnek kijelölt helyet módosították (Szent István park), az 1947-re elkészült alkotást csak 1948-ra öntötték bronzba. A szoborbizottság szándéka az volt, hogy a felavatást 1949. január 17-én, Wallenberg eltűnésének évfordulóján tartsák meg. Erre az alkalomra százával jöttek az egykori üldözöttek, valamint a svéd követség tagjai. Azt kellett azonban tapasztalniuk, hogy a szobor talapzatával együtt az előző éjszaka

eltűnt. Ki adott erre utasítást? Napjainkig nem tudni. Az akkori talapzaton a következő szöveg volt:

„Raoul Wallenberg a svéd nemzet küldötte 1944. július elsejétől 1945 januárig vezette a budapesti Svéd Királyi Követség bátor és emberbaráti tevékenységét. A rombolás ama sötét korszakában legendás hősükké lett. Hirdesse ez az emlékmű múlhatatlan hálánkat annak a városrésznek központjában, amelynek üldözötteit az ő rendületlenül virrasztó ébersége oltalmazta egy embertelen kor éjszakájában.”

A szobor a szakszerűtlen eltávolítás során megsérült. Amikor újra látószögbe került „antifasiszta emlékmű”-ként emlegették, a sorra kerülő tárlatokon újabb, s újabb neveket kapott (például „Kígyós figura”). Debrecenben 1953-ban helyezték el a szobrot a cikk elején említett néven. Helytelen tehát a „Köztéri szobrok...” című kötet 1948-as dátuma.

A gyár új tulajdonosai a fővárosi zsidósággal tárgyalva, áldozatkészen elkészítették a szobor másolatát, hogy az Budapesten felállítható legyen. A debreceni műhöz pedig egy márványtábla készült 1999-ben, amelynek szövege utal a szobor eredeti nevére és céljára.

Wallenberg emlékmű
(Kép forrása: <http://www.or-zse.hu>)